

SŁAWOMIR PYCIŃSKI

UNIwersytet Jagielloński, KRAKÓW

Małżeństwa „mieszane” w faszystowskich Włoszech (1938–1945)

Systemy faszystowski we Włoszech i nazistowski w Niemczech upadły ponad 50 lat temu, lecz mimo prac wielu badaczy zarówno polskich¹, jak i zagranicznych wiele problemów związanych z ich funkcjonowaniem nie zostało jeszcze wyjaśnionych i opisanych. Jednym z nich jest problem rasizmu w faszystowskich Włoszech, któremu naukowcy zajmujący się faszyzmem poświęcają dużo mniejszą uwagę niż badacze zajmujący się analizą narodowosocjalistycznej Trzeciej Rzeszy.

Rasizm narodowosocjalistyczny, który wyrósł w Niemczech na gruncie rodzimej tradycji antysemickiej, był zasadniczym elementem ideologii nazistowskiej i podstawą państwa budowanego przez nazistów. Żydzi byli wykluczeni z uczestnictwa w ruchu nazistowskim, a po objęciu władzy przez NSDAP poddani działaniu dyskryminującego ich prawa, prześladowaniom i ostatecznie eksterminacji². Hitler nienawdził Żydów i od początku istnienia ruchu nazistowskie-

¹ Poruszone w: A. Bartnicki, *Pierwszy front II wojny światowej. Konflikt włosko-etiopski 1935–36*, Warszawa 1971; *Faszyzmy europejskie (1922–1945) w oczach współczesnych i historyków*, pod red. J.W. Borejszy, Warszawa 1979; W. Kozub-Ciembroniewicz, *Doktryny włoskiego faszyzmu i antyfaszyzmu w latach 1922–1939*, Kraków 1992; idem, *Żydzi w doktrynie włoskiego faszyzmu na tle „Manifesto degli scienziati razzisti” z 14 lipca 1938*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” (dalej SnFiZH), t. 15, 1992; S. Sterpowski, *Faszyzm we Włoszech 1919–1926*, Wrocław 1973; M. Zmierczak, *Autoportret faszyzmu. Refleksje na temat dziejów sporu o istotę faszyzmu*, SnFiZH, t. 11, 1987; idem, *Spory o istotę faszyzmu. Dzieje i krytyka*, Poznań 1988.

² F. Celnikier, *Pojęcie Żyda w doktrynie i ustawodawstwie hitlerowskim*, SnFiZH, t. 9, 1985; K. Jonca, *Etapy polityki rasistowskiej Trzeciej Rzeszy (ze szczególnym uwzględnieniem Śląska)*, „Dzieje Najnowsze”, nr 3–4, 1986; idem, „Noc Kryształowa” i *casus Herschela Grynszpana*, Wrocław 1992, s. 59–80; F. Połomski, *Dyskryminacyjna funkcja prawa rasowego (Rassenrecht) w Trzeciej Rzeszy 1939–1945*, SnFiZH, t. 1, 1974; idem, *Ustawodawstwo rasistowskie III Rzeszy i jego stosowanie na Górnym Śląsku*, Katowice 1970.

go uczynił kwestię rasową kluczowym elementem jego programu. Rasa była podstawą nazizmu i stanowiła element łączący mętną i niespójną ideologię hitlerowską.

Sytuacja Żydów w faszystowskich Włoszech była całkowicie odmienna od tej, w jakiej znajdowali się Żydzi w Niemczech. We Włoszech antysemityzm praktycznie nie istniał, a Żydzi byli dobrze zintegrowani ze społeczeństwem. Uczestniczyli aktywnie w życiu publicznym, a nawet zasiadali we władzach włoskich. Nie odróżniali się od innych obywateli ani strojem, ani językiem. Ideologia rasowa i antysemicka nie pojawiała się w oficjalnym programie partii faszystowskiej do 1938 r. Do tego roku nie było również prześladowań Żydów w państwie kierowanym przez Benito Mussoliniego. Żydzi byli zresztą zaangażowani w tworzenie ruchu faszystowskiego i wielu z nich aktywnie działało w Narodowej Partii Faszystowskiej (PNF). Sam Mussolini wielokrotnie przed 1938 r. wypowiadał się krytycznie na temat rasizmu, a frakcja antysemicka w partii faszystowskiej miała marginalne znaczenie³.

W 1938 r. położenie Żydów we Włoszech nagle uległo zmianie. Społeczeństwo włoskie zostało zaskoczone i zaszokowane wprowadzeniem ustawodawstwa rasistowskiego na wzór tego, które panowało w nazistowskich Niemczech⁴. Rząd faszystowski wydał wiele dekretów (*Decreto-Legge*) dyskryminacyjnych, wykluczających Żydów ze społeczeństwa włoskiego⁵. Jedną z wprowadzonych wówczas wobec Żydów represji był zakaz zawierania małżeństw „mieszanych” z osobami tzw. krwi aryjskiej. Zakaz ten miał na celu, podobnie jak w nazistowskich Niemczech, ochronę „czystej rasy aryjskiej”, mającej rzekomo zamieszkiwać Półwysep Apeniński od wieków.

Ustawodawstwo rasowe we Włoszech było niewątpliwie wzorowane na ustawach uchwalonych przez nazistów w latach 1933 i 1935⁶, jednak przyjęte przez faszystów rozwiązania były inne i objęły znacznie mniejszą grupę ludności. Dużo więcej było wyjątków, również skala represji była o wiele mniejsza.

Rasizm włoski nie był nastawiony na eksterminację ludności pochodzenia żydowskiego, jednak rozwiązania wprowadzone dekretami rasowymi w 1938 r. dotknęły Żydów włoskich, doprowadzając do wielu osobistych tragedii. Podobnie było w wypadku małżeństw mieszanych. W celu pełnego przedstawienia te-

³ E. Ludwig, *Rozmowy z Mussolinim*, Warszawa 1934, s. 66–67; M. Michaelis, *Mussolini and the Jews German-Italian relations and the Jewish questions in Italy 1922–1945*, Oxford 1978, s. 35, 154–155.

⁴ F. Chabot, *Włochy współczesne*, Warszawa 1966, s. 62.

⁵ *Reggio Decreto-Legge 7 settembre 1938 – XVI, Provvedimenti nei confronti degli ebrei stranieri, Reggio Decreto-Legge 15 Novembre 1938 – XVII, Integrazione e coordinamento in unico testo delle norme già emanate per la difesa razza nella Scuola italiana, Decreto-Legge 17 Novembre 1938 – XVII Provvedimenti per la difesa della razza italiana; Decreto-Legge 5 settembre 1938 – XVI Provvedimenti per la difesa della razza italiana nella scuola fascista*, [w:] M. Sarafatti, *Mussolini contro gli ebrei*, Torino 1994, s. 187–197.

⁶ M. Michaelis, *op. cit.*, s. 147; R. Pommerin, *Rassenpolitische Differenzen im Verhältnis der Achse Berlin–Rom 1938–1943*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, nr 27(4), 1979, s. 647.

go problemu w artykule zostaną przedstawione takie zagadnienia, jak: sytuacja Żydów i liczba małżeństw mieszanych we Włoszech przed 1938 r., kwestia definicji Żyda i dekret o ochronie rasy włoskiej oraz spór z Watykanem wywołany wprowadzeniem we Włoszech ustawodawstwa rasowego.

Żydzi we Włoszech do 1938 roku

Żydzi we Włoszech od zjednoczenia kraju w 1870 r. cieszyli się całkowitym równouprawnieniem i byli dobrze zintegrowani z resztą społeczeństwa. Nie różnili się w żaden sposób od innych obywateli. Antysemityzm we Włoszech praktycznie nie występował, a sytuacji tej nie zmieniło również powstanie faszyzmu (w którego tworzenie było zresztą zaangażowanych wielu Żydów). Mussolini nie był rasistą, a jego krytyczne uwagi w stosunku do ruchu syjonistycznego sprzed 1938 r. wynikały raczej z jego nacjonalizmu niż antysemityzmu.

Liczba Żydów włoskich nie była zresztą wysoka. W literaturze przedmiotu podaje się, że stanowili od 0,1 do 1% czterdziestopięciomilionowej populacji włoskiej⁷. Ponad 40% Żydów będących w związkach małżeńskich miało „aryjskiego” współmałżonka. Na koniec 1938 r. Dyrekcja Generalna Demografii i Rasy (Demografia e Razza) szacowała liczbę małżeństw mieszanych na 7457, w tym 4478 Żydów z „aryjską” żoną i 2979 „Aryjczyków” z żydowską żoną. Liczbę dzieci pochodzących ze związków mieszanych szacowano na 9247, z których ponad 7000 było uważanych za Aryjczyków w świetle obowiązującego prawa (były wyznania katolickiego)⁸. Ponadto część małżeństw mieszanych została pośpiesznie rozwiązana już w czasie nagonki antysemickiej w lipcu 1938 r., zanim prawo o ochronie rasy weszło w życie.

Ze względu na fakt, iż rasizm do 1938 r. nie był integralną częścią doktryny faszystowskiej, należy prześledzić poszczególne etapy jego rozwoju, co pozwoli na lepsze zrozumienie badanej problematyki.

Początki polityki rasowej można wiązać z budowaniem przez faszyzm imperium. Już w kwietniu 1934 r. dyplomata włoski baron Pompei Aloisi zapisał w swoim dzienniku opis rozmowy z Mussolinim, będącym pod wrażeniem lektury książki *Amore Nero (Czarna Miłość)*, w której opisano miłość pomiędzy Włoszką a Murzynem. Duce miał wówczas stwierdzić, że taka sytuacja jest nie do pomyślenia w narodzie, który dąży do stworzenia imperium w Afryce. Mussolini wyraził przekonanie, iż „jest potrzebna jakaś faszystowska konstytucja rasowa”⁹.

Zainteresowanie Mussoliniego kwestiami rasowymi nasiliło się wraz z wybuchem wojny abisyńskiej w 1935 r., będącej kolejnym krokiem w kierunku

⁷ S. Zucchotti, *The Italians and the Holocaust*, New York 1987, s. 5–6.

⁸ M. Michaelis, *op. cit.*, s. 233–234.

⁹ *Ibidem*, s. 115–117.

stworzenia nowego imperium pod przewodnictwem Włoch¹⁰. W celu uzasadnienia napaści na Abisynię faszyci wykorzystywali stare mity imperialno-kolonialne, w tym również mit rasy¹¹. Jednym z przywoływanych sloganów propagandowych było ukazywanie „misji” Rzymu, którą miała być ochrona zachodniej cywilizacji przed rasami kolorowymi.

W czasie wojny i okupacji Abisynii Mussolini wielokrotnie zwracał uwagę na to, by nie dochodziło do mieszanych małżeństw Włochów z ludnością miejscową, co znalazło odbicie w prawie. Pierwszym środkiem o charakterze rasowym była ustawa z 9 I 1937 r., na mocy której został zakazany konkubinatu pomiędzy Włochem a poddanym z afrykańskiego imperium. Za to wykroczenie groziła kara pozbawienia wolności¹². Rasizm Mussoliniego był wówczas jednak skierowany przeciw ludności tubylczej w Afryce, a nie przeciwko Żydom. Stosunki pomiędzy faszyzmem a Żydami włoskimi były bardzo dobre, co było widoczne również w podejściu faszystów do Falaszy w Abisynii.

Wojna abisyńska wpłynęła jednak pośrednio na położenie Żydów włoskich po 1938 r. W jej wyniku na Włochy zostały nałożone sankcje ekonomiczne, które spowodowały, że Mussolini zerwał ostatecznie z demokracjami zachodnimi i zbliżył się do Hitlera. Okres wojny domowej w Hiszpanii ugruntował współpracę między oboma reżimami zarówno na gruncie wojskowym, jak i ideologicznym. Ostatecznie zaowocowała ta współpraca zapoczątkowaniem polityki rasowej we Włoszech, jednak nie ma bezpośrednich dowodów, iż antysemityzm został w jakikolwiek sposób narzucony Włochom przez nazistów. Był on raczej wyrazem cynizmu Mussoliniego, który postanowił wykorzystać ideologię antysemicką do własnych politycznych celów¹³.

Polityka rasowa była prowadzona w tym czasie poza kontynentem europejskim i wydawało się, pomimo pogorszenia stosunków faszyzmu z ruchem syjonistycznym i zbliżenia Mussoliniego z Hitlerem, że Żydzi włoscy są bezpieczni i we Włoszech nie zostaną zastosowane żadne środki o charakterze antysemickim. Jeszcze we wrześniu 1937 r. Mussolini twierdził, że 40–70 tysięcy Żydów włoskich nie stanowi żadnego problemu w porównaniu do zagrożenia, które stwarza ludność kolorowa zamieszkująca w Afryce¹⁴.

Wcześniejsza polityka Mussoliniego i jego wypowiedzi w kwestiach rasowych spowodowały, że ani sojusznicy Duce, ani jego przeciwnicy nie byli zorientowani w jego rzeczywistych intencjach. Przykładowo 11 V 1937 brytyjska ambasada w Rzymie informowała, że nie należy obawiać się antysemickiej nagonki

¹⁰ *Ibidem*, s. 115.

¹¹ G.S. Filatow, *Upadek włoskiego faszyzmu*, Warszawa 1977, s. 21 i n.

¹² L. Preti, *Impero fascista, africani e ebrei*, Milano 1968, s. 88–90, 214; H. Heiber, *Die deutsche Beeinflussung der Rassenpolitik des faschistischen Italien bis 1943*, [w:] *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*, Bd. II, Stuttgart 1966, s. 81.

¹³ A.M. Canepa, *Half-hearted cynicism Mussolini's racial politics*, „Patterns of Prejudice”, nr 13(6), 1979.

¹⁴ M. Michaelis, *op cit*, s. 128.

w prasie włoskiej, a Mussolini nie wprowadzi środków antyżydowskich. Podobnie sytuację we Włoszech oceniał korespondent niemiecki Philipp Hilderbrant, który w sierpniu 1937 r. informował, że Mussolini ma odmienny od Hitlera stosunek do rasizmu. Faszizm według Hilderbranta nie tylko nie przyjmował niemieckich teorii rasowych, ale był wręcz za asymilacją Żydów, a wszelka krytyka syjonizmu przez Mussoliniego odnosiła się do separatyzmu tego ruchu i niechęci syjonizmu do małżeństw mieszanych¹⁵.

Manifest rasistowski

Taka sytuacja trwała do początków lipca 1938 r., kiedy to nastąpił zasadniczy i niespodziewany zwrot w polityce partii faszystowskiej w stosunku do Żydów oraz w kwestii rasowej. W swoich afrykańskich koloniach Włosi wprowadzili wprawdzie pierwsze prawo o charakterze rasowym, jednak należy pamiętać o tym, że polityka kolonialna Włoch w tym okresie nie odbiegała od prowadzonej przez inne kraje kolonialne. Polityka rasowa prowadzona w Afryce nie miała poza tym wpływu na sytuację Żydów włoskich.

Tymczasem 14 VII 1938 Żydzi zostają w imieniu „nauki” wykluczeni ze społeczeństwa włoskiego. Pod protektorem ministra edukacji Dina Alfieriego i sekretarza partii faszystowskiej Achille Staracego został opublikowany *Manifest rasistowski*. Komisja, złożona z faszystowskich profesorów¹⁶, przedstawiła w *Manifestie* 10 punktów wyjaśniających stosunek faszyzmu do kwestii rasowej¹⁷. Formalnie Mussolini nie miał nic wspólnego z tym dokumentem, ale powstał on z jego inspiracji i za jego akceptacją¹⁸.

Opublikowanie *Manifestu rasistowskiego* i rozpoczęcie polityki o charakterze rasowym wywołały powszechne zaskoczenie zarówno w kraju, jak i za granicą, zwłaszcza że i Duce, i inni przywódcy faszystowscy zaprzeczali istnieniu problemu żydowskiego we Włoszech, a nawet wypowiadali się w tej kwestii bardzo krytycznie¹⁹.

¹⁵ *Ibidem*, s. 137–138.

¹⁶ Byli to: 1. Sabato Visco, dyrektor Instytutu Fizjologii Ogólnej uniwersytetu w Rzymie, dyrektor Krajowego Instytutu Biologii przy Krajowej Radzie ds. Badań; Lino Businco, asystent na Wydziale Patologii Ogólnej uniwersytetu w Rzymie; prof. Lidio Cipriani, wykładowca antropologii na uniwersytecie we Florencji; prof. Arturo Donaggio, dyrektor kliniki neuropsychiatrycznej na uniwersytecie w Bolonii, przewodniczący Włoskiego Stowarzyszenia Psychiatrycznego; Leone Franzi, asystent w klinice pediatrycznej na uniwersytecie w Mediolanie; prof. Guido Landra, asystent na Wydziale Antropologii na uniwersytecie w Rzymie; sen. Luigi Pende, dyrektor Instytutu Patologii na uniwersytecie w Rzymie; Marcello Ricci, asystent na Wydziale Zoologii na uniwersytecie w Rzymie; prof. Franco Savorgnan, pracownik naukowy Wydziału Demografii na uniwersytecie w Rzymie, przewodniczący Centralnego Instytutu Statystycznego; prof. Edoardo Zavattari, dyrektor Instytutu Zoologii na uniwersytecie w Rzymie.

¹⁷ H. Heiber, *op. cit.*, s. 81–82; W. Kozub-Ciembroniewicz, *Doktryny*, s. 87.

¹⁸ D.M. Smith, *Mussolini*, Warszawa 1994, s. 284; M. Michaelis, *op. cit.*, s. 152.

¹⁹ D.M. Smith, *Mussolini*, s. 236–242, 283.

W *Manifestie* Żydzi zostali zaliczeni do ras obcych i nie byli już traktowani jako część narodu włoskiego²⁰. Rasizm przestał być tylko problemem mieszkańców afrykańskiej części imperium Duce. Forma i charakter tego dokumentu miały sprawić wrażenie tekstu naukowego, ale cała jego treść była podporządkowana tylko propagowaniu antysemityzmu i rasizmu²¹.

W *Manifestie* rasy zostały uznane za rzeczywistość wyrażoną przez podobieństwo cech fizycznych i psychicznych, dziedziczonych i podlegających dziedziczeniu. Istnienie odrębności ras zostało uznane za obiektywne, natomiast brak było charakterystycznej dla nazistów hierarchii rasowej. Rasy miały być tylko „mniejsze i większe”, a nie wyższe i niższe jak w rasizmie nazistowskim. Mocno zaakcentowano różnorodność ras. Zostało wyróżnionych kilka grup systematycznych: nordycka, śródziemnomorska, dynarska, które mimo licznych cech wspólnych były jednak od siebie odmienne. Grupy te według autorów *Manifestu* stanowiły rasy z punktu widzenia biologii. Rasa miała być pojęciem biologicznym innym niż lud i naród.

Pojęcia „naród” i „lud” bazowały na przesłankach głównie językowych, historycznych i religijnych. Ludy i narody miały być jednak od siebie różne również pod względem rasowym. Według autorów *Manifestu* Włosi mieli odróżniać się od innych narodów nie tylko historią czy językiem, ale również odrębnymi cechami, specyficznymi dla ich rasy. W dokumencie twierdzono, że wśród ludów istnieją różnice wynikające stąd, iż jedne powstały z harmonijnego połączenia odmiennych ras, a inne z podporządkowania sobie jednej rasy przez drugą.

Założenie aryjskiego charakteru Włoch, których ludność miała być genetycznie i kulturowo aryjska, była najbardziej kontrowersyjną tezą w *Manifestie*. Twórcy *Manifestu* twierdzili, że z kultur przedaryjskich zamieszkujących Półwysep Apeniński pozostało niewiele, a jednocześnie brak było ruchów ludnościowych, które mogłyby wpłynąć na rasową strukturę narodu. W związku z tym, stwierdzili autorzy *Manifestu*, ludność dzisiejszych Włoch miała charakter aryjski i zamieszkiwała te tereny od tysięcy lat.

Rasa włoska miała być rasą czystą, dzisiejszych Włochów zaś miała łączyć szczególną więź i wspólnota krwi z poprzednimi pokoleniami. Ta szczególna czystość krwi miała być miarą szlachectwa narodu włoskiego. W *Manifestie* znalazło się także wezwanie, by Włosi wreszcie otwarcie opowiedzieli się za polityką rasową, której głównym celem byłoby wskazanie Włochom modelu rasowego (zarówno pod względem fizycznym, jak i psychicznym), będącego czysto europejskim i różnym od ras pozaeuropejskich, np. Żydów, uznanych za rasę odmienną od rasy włoskiej, skonstruowaną z nieeuropejskich elementów rasowych, odmiennych od tych, które cechują Włochów.

²⁰ Zob. W. Kozub-Ciembroniewicz, *Żydzi w doktrynie...*

²¹ *Manifesto degli scienziati razzisti*, [w:] R. De Felice, *Storia degli ebrei sotto il fascismo*, Torino 1972, s. 541–542.

Do kwestii żydowskiej odnosiły się punkty 8 i 9 *Manifestu*, które brzmiały: „8. Konieczne jest dokonanie wyraźnego zróżnicowania pomiędzy śródziemnomorskimi ludami Europy z jednej strony a wschodnimi i afrykańskimi z drugiej. Trzeba więc uznać za niebezpieczne te teorie, które mówią o afrykańskim pochodzeniu niektórych Europejczyków i zaliczają do wspólnej rasy śródziemnomorskiej również populacje semickie i chamickie, ustanawiając pomiędzy nimi całkowicie niedopuszczalne związki i oznaki sympatii ideologicznych.

9. Żydzi nie należą do rasy włoskiej. Z Semitów, którzy w ciągu wieków przybyli na świętą ziemię naszej Ojczyzny, nie pozostało, ogólnie rzecz biorąc, nic. Także okupacja arabska na Sycylii nie pozostawiła nic poza wspomnieniem w brzmieniu niektórych nazwisk; zresztą proces asymilacji był zawsze bardzo szybki we Włoszech. Żydzi stanowią jedyną populację, która nigdy się nie zasymilowała we Włoszech, ponieważ jest ona złożona z elementów rasowych nieeuropejskich, odmiennych całkowicie od tych, które dały początek mieszkańcom Włoch”.

W *Manifestie* pojawiło się twierdzenie o niezmienności cech Włochów, które jakoby miały czysto europejski charakter zarówno pod względem fizycznym, jak i psychicznym. Dlatego dopuszczano stosunki tylko w obrębie ras europejskich, które wywodziły się ze wspólnego pnia rasowego i mimo pewnych różnych cech były w zasadzie jednakowe, więc nie można było mówić o krzyżowaniu się ras. Zmiana aryjskiego charakteru rasy włoskiej mogła, zdaniem autorów *Manifestu*, nastąpić dopiero po skrzyżowaniu z innymi pozaeuropejskimi rasami reprezentującymi inne kultury.

W dokumencie zawarto także wyraźną potrzebę segregacji rasowej oraz zapowiedź późniejszej dyskryminacji grup uznanych za odrębne rasowo.

Pomimo zapewnień, że faszystowska koncepcja rasy ma w swojej istocie włoski charakter i że intencją autorów nie było kopiowanie nazistowskich wzorów, nikt nie miał wątpliwości co do niemieckiego wzorca rasistowskich zasad Mussoliniego. Zwyczajni obywatele włoscy przyjęli je z oburzeniem i wstydem, uważając, że ich przywódca powinien zahamować kopiowanie barbarzyńskiego niemieckiego przykładu. Papież Pius XI publicznie napiętnował *Manifest* jako haniebną imitację hitlerowskiej mitologii nordyckiej stwierdzając, że uderza on w szlachetną tradycję Imperium Rzymskiego, którą faszyzm starał się przywracać. Papież przypomniał, że wedle zasad chrześcijańskich istnieje tylko jedna rasa ludzka, i ubolewał nad tym, że we Włoszech kopiuje się wzory niemieckie²².

25 VII 1938 ukazał się *Komunikat PNF w sprawie „Manifestu naukowców rasistowskich”*²³, w którym przedstawiono cele rasizmu włoskiego. Głównym celem polityki rasowej miało być udoskonalenie rasy włoskiej pod względem ilościowym i jakościowym. W komunikacie zostały przedstawione wytyczne dla rozwoju rasy włoskiej w związku z budowaniem imperium.

²² M. Michaelis, *op cit*, s. 151–152; R. Pommerin, *op cit.*, s. 648.

²³ *Comunicato del PNF a proposito di Manifesto degli scienziati razzisti*, [w:] R. De Felice, *op cit.*, 543

Stopniowo zaczęto wydawać pierwsze rozporządzenia mające na celu dyskryminację Żydów²⁴. Pierwsze były skierowane przeciwko Żydom przybyłym z innych krajów, którym zabroniono uczęszczać do włoskich szkół i uczelni (3 VIII 1938). 5 VIII 1938 został określony *numerus clausus* dla uczestnictwa Żydów w życiu publicznym – odtąd mogli uczestniczyć w życiu publicznym w stopniu, jaki określał stosunek ich liczby do ogółu mieszkańców, czyli 1:1000²⁵. Następnym krokiem było określenie liczby Żydów nie za pomocą kryterium religijnego, lecz rasowego. W sumie dało to zadziwiająco dużą liczbę 70 000 Żydów włoskich i przybyłych z zagranicy²⁶.

W dniach 2 i 3 IX 1938 Wielka Rada Faszystowska przygotowała kolejne zarządzenia w kwestii żydowskiej. Żydzi nie będący obywatelami włoskimi, którzy po 1919 r. osiedlili się we Włoszech lub w śródziemnomorskich posiadłościach włoskich, mieli opuścić kraj w terminie 6 miesięcy (w późniejszym okresie zrobiono wyjątek dla osób powyżej 65. roku życia). Anulowano również obywatelstwa włoskie nadane Żydom po 1919 r.²⁷ Mimo wcześniejszych licznych zapewnień faszystów nastąpiło też pierwsze uderzenie we włoskich Żydów. Zostali wykluczeni z zajęć w szkołach publicznych, z zawodu nauczycielskiego, uniwersytetów, zamknięto dla nich członkostwo w akademiach, instytutach i stowarzyszeniach naukowych. Zakazano również przyjmowania nowych uczniów i studentów żydowskiego pochodzenia na kursy i studia. Jedyne wyjątki zostały zrobione dla dzieci żydowskich, które były wyznania katolickiego. Mogły one nadal uczęszczać do szkół podstawowych i średnich po uzyskaniu kościelnego skierowania. Na uniwersytetach zrobiono nieliczne wyjątki w celu kontynuacji badań naukowych²⁸ (to, między innymi, odróżniało Włochów od nazistów, którzy bezwzględnie szybko usunęli wszystkich żydowskich uczonych ze swoich uczelni). Uzupełnieniem powyższych działań przeciwko Żydom było wykluczenie ich przez ministra edukacji z prac nad podręcznikami szkolnymi.

18 IX 1938 Mussolini zapowiedział w Trieście konieczność podjęcia odpowiednich działań w kwestii rasowej. Zaprzeczył wówczas, że odwzorowuje kogokolwiek lub ulega obcym wpływom. Obiecał Żydom włoskim sprawiedliwość i zrozumienie, jeśli tylko mają niezaprzeczalne zasługi obywatelskie czy wojskowe. W stosunku do pozostałych Żydów polityka separacji miała być kontynuowana²⁹.

Wraz z rozwojem polityki rasowej zaczęła pojawiać się kwestia małżeństw mieszanych. Znalazło to odzwierciedlenie w uchwale Wielkiej Rady Faszystowskiej oraz dekrety *O ochronie rasy włoskiej*³⁰.

²⁴ M. Michaelis, *op. cit.*, s. 145 i n.

²⁵ G. Cardosi, M. Cardosi, G. Cardosi, *Das Problem der „Mischehen“ während der Rassenverfolgung in Italien 1938–45. Zur Geschichte der Rassengesetzgebung Briefe, Dokumente, Zeugnisse*, Darmstadt 1985, s. 10; H. Heiber, *op. cit.*, s. 89.

²⁶ H. Heiber, *op. cit.*, s. 89.

²⁷ G. Cardosi i in., *op. cit.*, s. 10.

²⁸ M. Michaelis, *op. cit.*, s. 169; S. Zuchotti, *op. cit.*, s. 35 i n.

²⁹ B. Mussolini, *Scritti e discorsi*, t. 12, s. 47.

³⁰ *Decreto-Legge 17 Novembre 1938 – XVII*.
Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi 25, 2002

Carta della razza

Wielka Rada Faszystowska po długich obradach w nocy z 6 na 7 X 1938 r. uchwaliła tzw. Kartę Rasową (*Carta della razza*). Zebrano w niej środki polityki rasowej, którym nadano charakter prawa³¹.

W preambule do tego dokumentu umieszczono następujące stwierdzenie: „Wielka Rada Faszystowska w następstwie podboju imperium deklaruje aktualność problemów rasowych i potrzebę świadomości rasowej.

Rada przypomina, że faszyzm prowadził i prowadzi od szesnastu lat pozytywną działalność, mającą na celu polepszenie ilościowe i jakościowe rasy włoskiej, polepszenie, które mogłoby zostać narażone na poważne ryzyko, o nieobliczalnych politycznie konsekwencjach skażeń i zwyrodnień”³².

Główne tezy zawarte w *Karcie* to:

1. Potrzeba wprowadzenia środków antyżydowskich, będąca logiczną konsekwencją polityki rasowej prowadzonej przez faszyzm od czasu marszu na Rzym, jak również logicznym rozszerzeniem zakazu małżeństw mieszanych, wprowadzonego w Afryce po kampanii etiopskiej. Problem żydowski, uznano, nie jest niczym więcej, jak tylko wewnętrznym aspektem problemu rasowego w ogólnym kontekście rozszerzania się imperium.
2. Wprowadzenie zakazu zawierania związków pomiędzy Włochami a semitami, chamitami czy innymi rasami niearyjskimi. Pracownicy administracji, zarówno wojskowej, jak i cywilnej, nie mogli poślubić cudzoziemek bez względu na rasę. Małżeństwo obywatela włoskiego z cudzoziemcem wymagało zgody ministra spraw wewnętrznych. Przewidziano także surowe kary dla obywateli łamiących postanowienia rasowe.
3. Podjęcie decyzji o wypędzeniu wszystkich cudzoziemskich Żydów. W kontrolowanych przypadkach miała o tym decydować komisja ministra spraw wewnętrznych, wyjątek zrobiono dla zagranicznych Żydów, którzy ukończyli 65 lat i pozostawali w związku małżeńskim z obywatelem włoskim przed 1 X 1938.
4. Zdefiniowano rasę żydowską. Zaliczono do niej osoby:
 - z obojgiem rodziców Żydów,
 - mające żydowskiego ojca i matkę cudzoziemkę (mogła być też „Aryjka”),
 - pochodzące z małżeństwa mieszanego, które do 1 X 1938 wyznawały judaizm.
5. Wprowadzono wyjątki od prześladowań. Nie miała być prowadzona dyskryminacja grup Żydów obywatelstwa włoskiego, którzy byli:
 - ochotnikami w czasie wojny światowej, libijskiej, etiopskiej czy hiszpańskiej,
 - weteranami ruchu faszystowskiego z lat 1919–1922 lub wstąpili do ruchu w drugiej połowie 1924 r. (po zabójstwie Giacoma Matteottiego),

³¹ *La legislazione antiebraica in Italia e in Europa Atti del Convegno nel Cinquantenario delle leggi razziali* (Roma 17–18 ottobre), Roma 1989.

³² *I provvedimenti per la „difesa della razza” al Gran Consiglio del fascismo*, [w:] *I Cattolici e La Lotta al L'Antisemitismo*, a cura di G. Galeazzo, Milano 1992, s. 145–149, G. Cardosi i in., *op. cit.*, s. 10–11.

- członkami Legionu Fiume D'Annunzia,
 - osobami o nadzwyczajnych zasługach (miała to zweryfikować specjalna komisja).
6. Określono status włoskich Żydów, którzy nie podlegali wyjątkom aryzyjnym. Nie mogli być członkami partii faszystowskiej, nie mogli posiadać lub kierować firmą zatrudniającą 100 lub więcej osób, posiadać więcej niż 50 ha ziemi, służyć w armii. Ograniczeniom prawnym podlegała również aktywność zawodowa Żydów.
7. Wydano również zalecenia ogólne. Żydzi pozbawieni stanowisk mieli otrzymywać przyznane im wcześniej świadczenia (renty, zasiłki itp.). Wszelkie formy nacisków na Żydów tylko dlatego, że byli Żydami, miały być ścigane, nie została ograniczona wolność i aktywność społeczności żydowskich, Żydzi mogli uczęszczać do szkół podstawowych i średnich przeznaczonych tylko dla nich.
8. Zezwolono na „kontrolowaną” emigrację europejskich Żydów do niektórych dystryktów Etiopii³³.

Z zapisów zawartych w tym dokumencie wynika, że kwestia ochrony rasy i, co za tym idzie, zakazu małżeństw mieszanych miała być jednym z podstawowych celów rasizmu włoskiego.

Określenie i wprowadzenie zasad rasizmu wywołały spore zainteresowanie poza granicami Włoch. W związku z tym ukazała się Informacja Dyplomatyczna nr 18³⁴, w której odpierano zarzuty pojawiające się w prasie zagranicznej o wtórności rasizmu włoskiego i wyjaśniano główne cele włoskiej polityki rasowej:

„W rzeczywistości rasizm włoski datuje się od 1919 r., jak może to być udokumentowane. Mussolini w wystąpieniu na kongresie Partii, który odbył się w Rzymie w listopadzie 1921 – powtarzamy, w 1921 roku – oświadczył wyraźnie: »Chcę powiedzieć, że faszyzmowi leży na sercu problem rasy: faszyci muszą interesować się zdrowiem rasy, przy pomocy której tworzy się historię«.

Jeśli problem pozostał przez kilka lat w stanie utajonym, to było tak dlatego, że inne sprawy nagliły i musiały zostać rozwiązane. Jednak zdobycie Imperium postawiło na pierwszym planie kwestie określane całościowo mianem rasowych, których nieznanomość miała dramatyczne, krwawe reperkusje, a którymi nie czas zajmować się dzisiaj szczegółowo. Inne narody wysyłają na ziemie należące do ich imperiów niewielu i bardzo wyselekcjonowanych urzędników; my wyślemy do Libii i do AOI [Włoskiej Afryki Wschodniej] z biegiem czasu i ze względu na absolutną konieczność życiową miliony ludzi. Teraz, żeby uniknąć katastrofalnej plagi metysowatości, stworzenia bękarcej rasy, ani europejskiej, ani afrykańskiej, która będzie podburzać do dezintegracji i rewolty, nie wystarczą surowe prawa

³³ M. Michaelis, *op cit*, s. 170–172; R. De Felice, *op. cit.*, s. 291–299, 533–561; H. Heiber, *op cit.*, s. 84–87.

³⁴ *Informazione diplomatica n 18*, [w:] R. De Felice, *op cit*, s. 544–545.

ustanowione i stosowane przez faszyzm. Niezbędne jest silne uczucie, wielka duma, jasna i stale obecna świadomość rasowa. [...]

Nikt nie zechce podawać w wątpliwość wobec państwa faszystowskiego tego prawa, a jeszcze mniej niż wszyscy inni Żydzi, którzy, jak wynika z ostatniego manifestu rabinów Włoch, byli zawsze i wszędzie apostołami najbardziej integralnego, nieprzejednanego, gwałtownego i z pewnego punktu widzenia godnego podziwu rasizmu. Zawsze uważali się za należących do innej krwi, do innej rasy, sami ogłosili się »narodem wybranym« i zawsze dostarczali dowodów swej solidarności rasowej ponad wszelkimi granicami”.

Z cytowanego dokumentu wynika wyraźnie, że rasizm stał się integralną częścią programu faszyzmu i że nastąpiło odrzucenie Żydów przez faszystów jako części narodu włoskiego.

Ochrona rasy włoskiej

Postanowienia Wielkiej Rady Faszystowskiej stały się podstawą dekretu *O ochronie rasy włoskiej* z 17 XI 1938³⁵, w którym znalazły się główne postanowienia odnoszące się do kwestii rasowych. Znalazły się w nim następujące zapisy odnoszące się do małżeństw mieszanych:

„Art. 1. Małżeństwo obywatela włoskiego rasy aryjskiej z osobami należącymi do innej rasy jest zakazane. Małżeństwo zawarte wbrew temu zakazowi jest nieważne.

Art. 2. Oprócz zakazu, o którym mowa w art. 1, małżeństwo obywatela włoskiego z cudzoziemcem wymaga uzyskania wcześniejszego zezwolenia wydane go przez ministra spraw wewnętrznych.

Osoby naruszające ten przepis podlegają karze pozbawienia wolności do 3 miesięcy lub grzywnie do 10 tysięcy lirów”.

Poza wspomnianymi zakazami pracownicy między innymi państwowej administracji cywilnej i wojskowej, organizacji PNF lub od niej zależnych, administracji regionalnej i komunalnej, instytucji realizujących zadania państwowe, jak również związków zawodowych nie mogli zawierać małżeństw z cudzoziemcami. Za przekroczenie tego zakazu obowiązywały sankcje jak w cytowanym artykule 2 oraz groziła utrata stanowisk i stopni.

Zrobiono tylko jeden wyjątek. Nie były uważane za cudzoziemców osoby narodowości włoskiej, mimo iż nie posiadały obywatelstwa Królestwa Włoch.

Ponadto urzędnik stanu cywilnego był zobowiązany do zweryfikowania, niezależnie od oświadczeń obu stron, ich rasy i obywatelstwa. Za naruszenie tych przepisów urzędnikom groziła kara grzywny, a małżeństwo było z mocy prawa uznane za nieważne.

Przynależność do rasy żydowskiej została w dekreście zdefiniowana w następujący sposób:

³⁵ *Decreto-Legge 17 Novembre 1938 – XVII*

„Art.8. Z mocy prawa

- a) jest rasy żydowskiej ten, kto jest urodzony z obojga rodziców rasy żydowskiej, nawet gdy wyznaje inną religię niż żydowska;
- b) jest uważany za rasy żydowskiej ten, kto jest urodzony z rodziców, z których jedno jest rasy żydowskiej, a drugie innej (obcej) narodowości;
- c) jest uważany za rasy żydowskiej ten, którego matka jest rasy żydowskiej i którego ojciec jest nieznanym;
- d) jest uważany za rasy żydowskiej ten, który mimo iż jego rodzice są narodowości włoskiej, z których jedno tylko jest rasy żydowskiej, wyznaje religię żydowską lub jest wpisany do gminy żydowskiej, tzn. w jakiś sposób dał dowody judaizmu.

Nie jest uważany za rasy żydowskiej ten, kto jest urodzony z rodziców narodowości włoskiej, z których jedno tylko jest rasy żydowskiej, i który 1 października 1938 – XVI, przynależał do innej religii niż żydowska”.

Aby uniemożliwić nadużycia, we wszystkich dokumentach miała być zaznaczona przynależność do rasy żydowskiej.

Rozwiązania przyjęte przez faszystów pod względem definicji rasy i małżeństw mieszanych były znacznie mniej radykalne niż te stosowane przez nazistów, co powodowało, że krąg ich adresatów był dużo mniejszy niż w Trzeciej Rzeszy (zwłaszcza przy uwzględnieniu licznych wyjątków aryjskich). Trzeba jednak zaznaczyć, że w praktyce tylko problem Żydów mających aryjskie żony pozostawał w centrum uwagi faszystowskich władz. Odwrotna sytuacja była ignorowana aż do czasu wejścia Niemców do Włoch w 1943 r. Co prawda w marcu 1937 r. jeden z czołowych rasistów włoskich, Telesio Interlandi, nawoływał w swych atakach na „mieszkańców” do podjęcia działań przeciwko „nominalnym Włochom ożenionym z Żydówkami”, ale jego hasła nie zyskały jednak akceptacji Duce. Mussolini, gdy zdecydował się na przejście od propagandy rasowej do akcji legislacyjnej, musiał uwzględnić fakt, że we Włoszech tego typu małżeństwa mieszane występowały zarówno w kręgach pro-, jak i antyfaszystowskich. Wielu Włochów znajdujących się w związkach mieszanych należało do prominentnych stronników Mussoliniego, a część z nich odgrywała niemałą rolę w stosunkach niemiecko-włoskich. Ich ewentualna dymisja mogła przynieść Mussolinemu więcej strat wewnątrz kraju niż ułatwień w kontaktach z Niemcami, którzy zresztą starali się ignorować tę delikatną sprawę³⁶.

Stanowisko Kościoła wobec kwestii rasowej

Akty prawne dotyczące ochrony rasy zostały przyjęte źle nie tylko przez społeczeństwo, ale także napotkały sprzeciw ze strony Kościoła oraz wzbudziły kontrowersje w samym ruchu faszystowskim.

³⁶ M. Michaelis, *op. cit.*, s. 235; R. Pommerin, *op. cit.*, 651 i n.

Stolica Apostolska źle przyjęła wprowadzenie we Włoszech zasad rasowych, ale do listopada 1938 r. kontrowersje pomiędzy papieżem a Duce w sprawie rasizmu nie wychodziły poza kwestie czysto teoretyczne. Pierwsze antyżydowskie zarządzenia były tak sformułowane, by nie dać Watykanowi formalnej podstawy do protestu. Na przykład w przepisie zabraniającym żydowskim uczniom „uczęszczania do szkół wszystkich stopni, publicznych i prywatnych prowadzonych przez Włochów”³⁷ dodano jednocześnie zapis, który zezwolił żydowskim uczniom wyznania rzymskokatolickiego na uczęszczanie do szkół podstawowych i średnich za zgodą autorytetów duchownych. Inne antyżydowskie ustawy miały podobne zapisy w celu uniknięcia sporu ze Stolicą Apostolską.

Mimo tych wszystkich zabiegów Watykan odnosił się z rezerwą do projektów zakazu małżeństw mieszanych, o czym świadczą raporty Ciana:

„Zarządzeniem, które może natomiast znaleźć się w bezpośredniej opozycji do ustawodawstwa kościelnego, jest zakaz małżeństw Włochów i Włosek z osobami należącymi do rasy chamickiej, semickiej i innych ras niaryjskich. Jednak pod tym względem można obserwować również w sferach kościelnych, że samo ustawodawstwo kanoniczne stoi na przeszkodzie małżeństwom Żydów z katolikami i że pod tym względem uzyskanie dyspensy od prawnej przeszkody zawarcia małżeństwa, jaką stanowi różnica wyznań, jest wyjątkowo trudne. Co więcej, niedawno przekazano biskupom instrukcje, żeby jeszcze bardziej surowo interpretowali zasadę, która zakazuje małżeństw mieszanych. Zachęca się samych biskupów, żeby wykorzystywali wszelkie możliwe środki w celu uniknięcia zawierania takich małżeństw. Można tymczasem sądzić, że w wyjątkowych wypadkach będzie można znaleźć wspólną drogę postępowania. Jest to tym bardziej konieczne, jako że po konkordacie z 1929 r. we Włoszech ślub cywilny stosuje się tylko w wypadku niekatolików i tych, którzy chcieliby celowo pominąć ustawę i naukę katolicką. Dla wszystkich pozostałych istnieje tylko ślub kościelny, który wywołuje sam z siebie skutki prawne po przekazaniu władzom świeckim zwykłego zawiadomienia o zawarciu małżeństwa. Zresztą Kościół, udzielając lub nie udzielając dyspensy małżeńskiej, bierze szczególnie pod uwagę przyczyny będące przeszkodą do zawarcia związku małżeńskiego, przewidywane przez ustawodawstwo cywilne poszczególnych państw.

Trudniejszy jest natomiast przypadek tych małżeństw, gdy chodzi o Żydów nawróconych, którzy dla Kościoła są katolikami tak jak wszyscy pozostali, podczas gdy przygotowywane ustawodawstwo nadal uważa ich za Żydów. W tym wypadku zakaz małżeństwa, nałożony przez to ustawodawstwo, byłby w bezpośredniej sprzeczności z doktryną i nauką Kościoła. Jest to jedyny punkt w proklamacji rasistowskiej Wielkiej Rady, co do którego Kościół sformułowałby zastrzeżenia”³⁸.

³⁷ R. De Felice, *op. cit.*, s. 550–552.

³⁸ *Raporti di G. Ciano sulle reazioni vaticane ai provvedimenti razziali*, [w:] R. De Felice, *op. cit.*, s. 547–548.

Otwarty konflikt pomiędzy faszyzmem a Watykanem został wywołany właśnie takim zapisem w projekcie cytowanego wcześniej dekretu *O ochronie rasy włoskiej* z 17 XI 1938, zgodnie z którym zabroniono małżeństw pomiędzy *Gentile* („aryjski Włoch”) a osobą pochodzenia żydowskiego. Pius XI uznał te przepisy za godzące w zapisy konkordatu, gdyż w ten sposób została, według niego, zniesiona możliwość zawierania małżeństw kościelnych, które jednocześnie byłyby ważne na gruncie kodeksu cywilnego. Watykan uznał wówczas, że Mussolini jednostronnie zerwał konkordat³⁹.

Papież 5 XI 1938 zwrócił się do króla Wiktora Emanuela III z prośbą o dokonanie w przygotowywanym dekrete modyfikacji artykułu 7. dotyczącego legitymizacji pochodzenia, ponieważ w tej formie uniemożliwiał on zawarcie związku małżeńskiego. Papież dowodził, że wspomniany artykuł znajduje się w sprzeczności z konkordatem, i dodał, że jego prośba o zmianę tego przepisu, skierowana wcześniej do Mussoliniego, pozostała bez odpowiedzi. W liście została przedstawiona przez Watykan również własna propozycja zmiany tego przepisu, która akceptowałyaby pochodzenie jako aryjskie „także w przypadku, gdy oboje rodzice, chociaż są »innej rasy«, jednak zmienili religię na katolicką”⁴⁰. Podnosząc wagę tego przepisu papież prosił króla o interwencję u Mussoliniego w tej kwestii.

Ciano relacjonując tę sprawę pisał, że Mussolini zażądał odrzucenia propozycji papieża, ponieważ uwzględnienie propozycji Kościoła sprowadzałoby ustawę z gruntu rasowego na religijny. Pogląd ten zawarł Mussolini w telegramie do króla, pisząc, że spróbuje znaleźć rozwiązanie satysfakcjonujące obie strony⁴¹. Propozycje Watykanu nie zostały jednak uwzględnione.

Papież wystosował w związku z tym do Mussoliniego kolejny pełen oburzenia list, w którym oskarżył włoski rząd o złamanie konkordatu i informował, że przyjęte rozwiązania mogą doprowadzić do smutnych następstw w stosunkach państwo – Kościół. Prosząc o przemyślenie sprawy redakcji art. 7, zauważał, że proponowana przez Kościół zmiana byłaby niewielka w stosunku do całego tekstu i uzupełniałaby listę już istniejących wyjątków. Papież stwierdził również, że poprawka ta dotyczyłaby tylko niewielkiej liczby przypadków⁴². Prośba ta pozostała bez rezultatu i ustawa weszła w życie 17 XI 1938 r. w niezmienionej formie.

Stolica Apostolska próbowała jeszcze jednej interwencji, żeby ułatwić zawieranie małżeństw mieszanych. 30 XI 1938 papież wystosował notę, w której stwierdził, że w wyniku wspomnianego rozporządzenia wolność Kościoła pozostaje nadal nienaruszona i na gruncie prawa kanonicznego jest możliwe zawieranie małżeństw pomiędzy przedstawicielami różnych ras. Kościół przedstawił także kolejną propozycję zmian w rozporządzeniu, które umożliwiłyby związki mieszane. Pierwsza zmiana miała pozwolić na zawarcie małżeństwa w wypadku,

³⁹ M. Michaelis, *op. cit.*, s. 236–240.

⁴⁰ List Piusa XI do Wiktora Emanuela III, [w:] G. Cardoso i in., *op. cit.*, s. 14.

⁴¹ *Ibidem*, s. 18.

⁴² *Ibidem*, s. 21 i n.

gdy jeden z partnerów był w zagrożeniu życia, druga zaś dotyczyła posiadania przez partnerów potomstwa. Interwencja okazała się jednak znów nieskuteczna. Pius XI musiał zaakceptować to naruszenie konkordatu, ale wielu kapłanów pomimo zakazów faszystowskich władz udzielało małżeństw kanonicznych. Po roku 1945 będzie jednym z zarzutów podnoszonych wobec Kościoła, że nie dość mocno stawiał opór faszystom w tej sprawie⁴³.

Trzeba jednak uwzględnić fakt, że pomimo nieprzejednanej postawy w kwestii zmiany rozporządzenia faszyci nie pozostali całkowicie niewrażliwi na propozycje papieża. Wynika to z dokumentów przedstawionych przez Guida Buffarinię (szef Urzędu Demografii i Rasy) – 2 IX 1939 w memorandum o jedności rodziny w małżeństwie mieszanym oraz w raporcie politycznym poświęconym położeniu Żydów, adresowanym do Duce.

Raport sygnalizował trudności, które wynikły z powodu stosowania prawa rasowego. Gdy we Włoszech rozpoczęto egzekwowanie dekretów rasowych, okazało się, że Żydzi nie odróżniają się od reszty społeczeństwa włoskiego pod względem obyczajowym czy materialnym oraz że odcięcie Żydów od reszty społeczeństwa było nie do zrealizowania. Próba odizolowania Żydów doprowadziła do wielu poważnych konsekwencji w rodzinach mieszanych i przysporzyła wiele bólu również „aryjskim” członkom tych rodzin. Było widoczne, że starania Mussoliniego, by rozdzielić małżeństwa mieszane, napotkały sprzeciw wielu ludzi, którzy chcieli zachować te małżeństwa w całości. Co ciekawe, walka o całość małżeństw mieszanych szła właściwie w zgodzie z faszystowską polityką, mającą na celu wzmocnienie rodziny i jej wartości.

W swoim memorandum Buffarini przedstawił Duce propozycję zrównania z Aryjczykami praw tych Żydów, którzy posiadają aryjską żonę i przeszli na katolicyzm przed 1 X 1938. Buffarini wspomina przy tym o trudnościach, które w wyniku wprowadzenia rozporządzeń rasowych wystąpiły w małżeństwach mieszanych, w których mąż był Żydem, a matka była wiary katolickiej. W dokumencie podniesiono kwestię, że w ten sposób rdzeń rodziny został naruszony, ponieważ wystąpiła nierówność praw i obowiązków małżonków oraz postawiono dzieci w uprzywilejowanej pozycji w stosunku do ojca, szczególnie gdy nie może on przez własną pracę troszczyć się o utrzymanie rodziny. Autor memorandum widział potrzebę specjalnego potraktowania tych małżonków pochodzenia żydowskiego, którzy pozostają w małżeństwach mieszanych zawartych według obrządku katolickiego, ochrztili swoje dzieci i przed pierwszym października 1938 przeszli na wiarę katolicką. W memorandum została zamieszczona propozycja, by dać im prawa równe Aryjczykom⁴⁴.

Według Renzo De Felice memorandum to pokazuje ogólną tendencję do aryzacji lub przynajmniej do podjęcia próby aryzacji małżonków żydowskiego pochodzenia, którzy przed wprowadzeniem dekretów rasowych weszli

⁴³ *Ibidem*, s. 27–29.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 30–36.

w związek z „aryjskim” i „katolickim” partnerem, a ich dzieci były wyznania katolickiego⁴⁵.

Watykan podjął jeszcze jedną próbę wpłynięcia na Duce i 26 VII 1940 ojciec Tacchi Venturi przekazał list kardynała Maglioneo w sprawie małżeństw mieszanych, w którym kardynał wracał do sygnalizowanego wcześniej problemu, czyli podziału rodziny na Żydów i Aryjczyków, oraz wskazywał na trudne warunki materialne w rodzinach mieszanych, w których wykonujący wolny zawód ojciec w wyniku zarządzeń rasistowskich tracił możliwość zarobkowania, co działało na szkodę całej rodziny. Stolica Apostolska zaproponowała zmianę ustawy tak, można było „wyjąć” te osoby spod działania ustawodawstwa rasowego.

Była to podobna propozycja do tej, która została złożona w raporcie Buffarinięgo, polegająca na aryzacji Żydów, „którzy przez małżeństwo z Aryjczykiem, chrześcijańskie wychowanie potomstwa, chrzest, przez polityczne postępowanie w sensie przepisów rządu dali gwarancję braku zagrożenia ich strony”⁴⁶.

Próby poprawienia prawa z 1938 r. nie powiodły się, jednak pokazują kontrowersje, jakie występowały wokół problemu małżeństw mieszanych we Włoszech. Dopiero w okresie Salò nastąpiła zmiana stanowiska Duce w tej kwestii, niestety na gorsze i bardziej radykalne, o czym będę pisał w dalszej części mojego artykułu.

W sporze z papieżem o małżeństwa mieszane Mussolini otrzymał wsparcie ze strony antysemitycznej grupy w partii. Roberto Farinacci (ras Cremony) i inni faszystowscy ekstremiści zarzucili Kościołowi, że zajął prożydowskie stanowisko w tej sprawie, mocno kontrastujące z jego antyżydowską przeszłością. W swoich wypowiedziach Farinacci dyskredytował znaczenie słów papieża w dziedzinie polityki, jak również jego autorytet w społeczeństwie oraz kościele włoskim. Mówił, że papież powinien raczej połączyć siły z „katolickim” faszyzmem w walce z masonami, komunistami i demokratami aniżeli go krytykować. Według Farinacciego polityka rasowa Mussoliniego miała być kontynuacją polityki poprzednich papieży, a nienawiść do Żydów była fundamentalną częścią doktryny chrześcijańskiej⁴⁷.

Stanowisko Kościoła wobec faszyzmu budziło i budzi kontrowersje. Faktem jest, że Żydzi w Państwie Kościelnym byli poddawani represjom, ale nigdy nie miały one charakteru rasowego. Nieprawdą jest, że Kościół był odpowiedzialny za wprowadzenie i wspieranie polityki antysemitycznej we Włoszech, natomiast z pewnością protest Kościoła mógł być bardziej zdecydowany. Zapoczątkowanie polityki rasowej przez Mussoliniego było ciosem dla tej części społeczeństwa włoskiego, która ceniła faszyzm za konsekwentne odrzucanie antykatolickiego mitu krwi. W szczególności zetknięcie tego mitu z uniwersalizmem propagowanym przez Piusa XI było dla Włochów bolesne i dlatego nie mogli zaakceptować doktryny rasowej faszyzmu⁴⁸.

⁴⁵ R. De Felice, *op. cit.*, s. 344.

⁴⁶ G. Cardosi i in., *op. cit.*, 37–41.

⁴⁷ M. Michaelis, *op. cit.*, s. 241.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 241–249. Zob. szerzej w: *I Cattolici e La Lotta...*

Rasowe kontrowersje pomiędzy Kościołem a państwem były głównym powodem sporu, a nie pogwałcenie konkordatu. Rozłam poglądów papieża i Duce na temat Niemiec nastąpił na długo przed zapoczątkowaniem rasizmu we Włoszech. Jeszcze przed rozpoczęciem współpracy z Hitlerem polityka Mussoliniego cieszyła się poparciem Kościoła na skalę nie notowaną we współczesnej historii, nawet w przypadku podboju Etiopii i wojny w Hiszpanii. Porozumienie niemiecko-włoskie zniszczyło podstawę do udzielania Mussoliniemu poparcia przez Kościół. Włochy przestały być podporą katolicyzmu i Watykan musiał się zdystansować od faszyzmu. Sprawa sporu o konkordat była tylko wynikiem tego procesu.

Odrębną kwestią pozostaje, na ile atak Piusa XI na faszystowski rasizm doprowadził do usztywnienia stanowiska Duce, który obsesyjnie dbał o swój prestiż i nie chciał pokazywać słabości w polityce, pomimo iż osobiście nie był zadowolony z konfliktu z Watykanem.

Kryzys we wzajemnych relacjach został złagodzony dopiero po wstąpieniu na tron papieski Piusa XII, który obiecał prowadzić bardziej pojednawczą politykę aniżeli jego poprzednik. Nowy papież dbał o poprawę stosunków z Niemcami i Włochami, ale nie znaczyło to, że przestał się wypowiadać w sprawach ważnych, takich jak antykatolickie ekscesy w Niemczech, czy też przestał zezwalać na dalszą krytykę faszystowskiego rasizmu na łamach watykańskich gazet⁴⁹.

III Rzesza wobec rasizmu włoskiego

Naziści, którzy początkowo entuzjastycznie przyjęli *Manifest rasistowski* i podjęcie przez faszyzm kwestii żydowskiej, szybko zaczęli obawiać się o powodzenie włoskiej polityki rasowej⁵⁰. Niemcy wykazywali niedostateczność przyjętych przez Włochów rozwiązań. Szczególnie zwracali uwagę na nierozwiązane problemy „mieszkańców” oraz małżeństw mieszanych.

5 IX 1938 sekretarz prawny ambasady niemieckiej w Rzymie Feliks R. von Strautz informował, że chociaż włoskie społeczeństwo uważa ustawodawstwo rasowe za miazdzące, to praktycznie może nie osiągnąć ono zamierzonego celu ze względu na niedostateczne rozwiązanie problemu dzieci z małżeństw mieszanych. Strautz zaznaczył, że z włoskich kręgów rządowych słyszał opinię, iż każdy Żyd ma w swoich żyłach krew aryjską, z czego można wysnuć wnioski o pewnym lekceważeniu tej kwestii. Wniósł on w związku z tym, że jeżeli nie zostanie zmieniona definicja Żyda, to rasowe prawo nie zadziała w wypadku dzieci z małżeństw mieszanych. Przyznał jednak, że włoska Rada Ministrów odrzuciła łagodniejszą wersję definicji Żyda zaproponowaną przez ministra spraw wewnętrznych. Potraktowanie wszystkich osób krwi mieszanej jako Aryj-

⁴⁹ M. Michaels, *op cit*, s. 250 i n.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 166 i n.; R. Pommerin, *op cit*, s. 647 i n.

czyków mogłoby doprowadzić w jego opinii do tego, „że Włochy nigdy nie zostaną wyzwolone od Żydów”, którzy otrzymali dowód aryjskiego pochodzenia (dotyczyło to „mieszkańców” oraz Żydów objętych wyjątkami). Żydzi, którzy mieli status Aryjczyków, będą później, twierdził Strautz, bardziej zdeterminowani, by stworzyć wspólny antyaryjski front. Informator Strautza podawał, że istnieje obawa, iż Żydzi po wprowadzeniu ustaw rasowych zachowają swoje wpływy, zwłaszcza w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Urzędnicy Ministerstwa Spraw Zagranicznych czystej rasy włoskiej mieli być zatrudnieni w służbach dyplomatycznych, ale duża liczba Żydów mogła być zatrudniana w samym ministerstwie i w ten sposób mieć duży wpływ na politykę zagraniczną Włoch. Strautz i jego bezimienny informator nie byli jedynymi, którzy obawiali się o prawidłową definicję Żyda i jej konsekwencje.

8 IX 1938 niemieckie Ministerstwo Spraw Zagranicznych otrzymało list od Antonia La Pery, świeżo mianowanego dyrektorem generalnym Urzędu Demografii i Rasy, z pilną prośbą o tekst ustaw norymberskich oraz regulacje rządowe dotyczące ich wdrażania. Kilka dni później La Pera poprosił jeszcze o dotyczące małżeństw mieszanych aryjsko-żydowskich w Niemczech i ich dzieci dane, które miały być przedstawione na najbliższej sesji Wielkiej Rady Faszystowskiej. Jednak rozwiązania włoskie, pomimo iż były kopią rozwiązań niemieckich, poszły w innym kierunku. Sytuacja ta świadczy o tym, że Włosi korzystali z wzorów niemieckich, ale czynili to bez żadnych nacisków ze strony nazistów.

Ambasador niemiecki w Rzymie Hans G. Mackensen, komentując włoskie dekryty rasowe, stwierdził, że antyżydowskie podstawy prawne są „mocno niedostateczne”. Faszyzm przyjął, co prawda, przykład niemiecki w definicji rasy żydowskiej (Mackensen powołał się w uzasadnieniu na wspomnianą prośbę La Pery), ale jednocześnie zaakceptował jako Aryjczyków tych „żydowskich mieszkańców”, którzy wyznawali inną religię niż żydowska. W Niemczech zostali wykluczeni z narodowego ciała wszyscy pół- i ćwierć-Żydzi bez względu na ich religię. Zgoda na „aryzację” osób pochodzących z małżeństw mieszanych oznaczała, zdaniem Mackensena, że wrogie Osi elementy będą mogły odgrywać dużą rolę we włoskim życiu publicznym. Pomimo tej negatywnej oceny wyjątków aryzyjnych Mackensen uważał, że bez wątpienia wynikały one z włoskiej mentalności. Mussolini wiedział, że obywatelom Włoch jest trudno zaakceptować antyżydowskie posunięcia z powodu nauczania Kościoła katolickiego, który był negatywnie nastawiony do tej kwestii i nadal silnie oddziaływał na włoskie masy, niezależnie od tego, iż jego wpływ został ograniczony przez 16 lat panowania faszystowskiego prawa⁵¹.

Włosi buntowali się przeciw prawu rasowemu dlatego, że prześladowanie Żydów z powodów rasowych obrażało ich uczucia religijne. Współczucie Żydom miało duży wpływ na stosunek Włochów do rasizmu. Współczucie to odgrywało, zdaniem Mackensa, większą rolę i miało istotniejsze znaczenie niż współczu-

⁵¹ M. Michaelis, *op. cit.*, s. 173–174.

cie dla „przyzwoitych Żydów” w Niemczech. Mussolini, chociaż mógł ubolewać nad sentymentalnym humanitaryzmem swoich obywateli, musiał brać go pod uwagę. Decydującym czynnikiem odrzucenia niemieckich rozwiązań w stosunku do ochrzczonych „mieszkańców żydowskich” przez faszyzm mogła być świadomość Duce znaczenia więzów rodzinnych we włoskim społeczeństwie i dbałości o ich integralność (co było także wzmacniane przez nauczanie Kościoła katolickiego – zwłaszcza niechęć Kościoła do rozwodów). Radykalne rozwiązanie w tej kwestii mogłoby rozbić liczne katolickie małżeństwa i wywołać tym samym dużo antagonizmów w społeczeństwie.

Postanowienia dotyczące definicji Żyda były więc wielkim rozczarowaniem dla oczekiwania strony niemieckiej. Dla Niemców przyjęcie przez Żydów jakiegokolwiek religii chrześcijańskiej nie zmieniało ich charakteru rasowego, podczas gdy według włoskiego prawa potomek mieszanego włosko-żydowskiego małżeństwa, który zrywał z religią żydowską, dawał wyraz woli zerwania z żydowską duchowością i przestawał być Żydem. Równie „łagodna” okazywała się dla Niemców część dekretów dotycząca wyjątków dla Żydów, którzy zasłużyli się dla ruchu faszystowskiego.

Antysemityzm w Republice Salò

Prawo o ochronie rasy włoskiej pozostało w niezmienionej formie do utworzenia we wrześniu 1943 r. pod protektoratem Niemiec Włoskiej Republiki Społecznej, zwanej też popularnie Republiką Salò. Główny przedstawiciel antysemickiego skrzydła partii, Giovanni Preziosi⁵², został odpowiedzialny w nowym faszystowskim rządzie za sprawy rasowe⁵³. Wkrótce po nominacji przedłożył on Duce projekt nowego prawa rasowego, o którym De Felice napisał, że stanowi „prawdziwy przekład osławionych narodowosocjalistycznych norymberskich ustaw rasowych”⁵⁴.

Główne punkty projektu przedstawiały się następująco⁵⁵:

- Za obywatela włoskiego uznano osobę włoskiej krwi, której przodkowie w prostej linii zamieszkiwali Włochy od 1800 r., byli rasy aryjskiej, a która była wolna od krzyżówek z Żydami i innymi obcymi rasami (z grup pozaeuropejskich).
- Jako osoby krwi włoskiej byli postrzegani ci obywatele, których przodkowie w prostej linii do 2. stopnia byli rasy aryjskiej i byli wolni od krzyżówek z Żydami i innymi obcymi rasami.
- Za osoby obcej krwi uznano Żydów i wszystkich, którzy nie należą do rasy aryjskiej.

⁵² M.T. Pichetto, *Alle radici dell'odio Preziosi e Begnini antisemiti*, Milano 1983.

⁵³ M. Michaels, *op. cit.*, s. 349–350; S. Zuchotti, *op. cit.*, s. 176.

⁵⁴ R. De Felice, *op. cit.*, s. 444.

⁵⁵ Zob. G. Cardosii in. *op. cit.*, s. 45–46.

- Zdefiniowano mieszaićów pierwszego stopnia. Otrzymały ten status wszystkie osoby posiadające jedno z rodziców obcej krwi.
- Statut mieszaića drugiego stopnia – otrzymały te osoby, których przynajmniej jeden przodek drugiego stopnia był obcej krwi.
- Mieszaićy pierwszego stopnia zostali zrównani w prawach z osobami krwi obcej.
- Mieszaićy drugiego stopnia zostali zrównani w prawach z osobami krwi włoskiej.
- Osoby krwi włoskiej wchodzące w związek małżeński z mieszaićem pierwszego stopnia były uznawane za mieszaićów pierwszego stopnia,
- Osoby krwi włoskiej wchodzące w związek małżeński z mieszaićem drugiego stopnia nie zmieniały swojego statusu rasowego.
- Zakazano związków pozamałżeńskich osób krwi włoskiej z osobami krwi obcej i mieszaićami pierwszego stopnia. Wprowadzono pojęcie „hańby rasowej”, a przestępstwo to miało być tym cięższe, im więcej dzieci pochodziło z takiego związku.
- Miała powstać specjalna „tablica przodków”, zaświadczaąca o pochodzeniu rasowym. Miała ona być załącznikiem do ważniejszych dokumentów.
- Miała nastąpić weryfikacja przez specjalną komisję wcześniej przyznanych zaświadczeń o pochodzeniu aryjskim.

Preziosi wykazywał duą gorliwość w prześladowaniu Żydów, np. dążył do tego, by do obozów trafili nie tylko Żydzi, ale również osoby uznane za Żydów (w świetle zasad nazistowskich – np. osoby będące w związku małżeńskim z Żydem), pomimo iż w Republice Salò nie wprowadzono jeszcze żadnych zmian prawa rasowego⁵⁶.

Nie znaczy to jednak, że tylko Preziosi doprowadził do zwiększenia zasięgu polityki rasowej w Salò. Jeszcze przed przybyciem Preziosiego z Niemiec, gdzie schronił się po upadku Duce, rząd Salò wydał serie „umiarkowanych” dekretów antyżydowskich, które miały zadowolić Niemców i pozwolić na zachowanie włoskiej suwerenności.

14 XI 1943 Kongres Faszystowski w Weronie wydał manifest, w którym Żydów uznano za „obcych”, postrzeganych jako „narodowość wroga” w czasie trwającej wojny⁵⁷.

30 XI 1943 Buffarini, mianowany ministrem spraw wewnętrznych całej prowincji, wydał rozkaz policyjny numer 5, na mocy którego kierowano do obozów koncentracyjnych wszystkich Żydów niezależnie od obywatelstwa. Następowwała konfiskata ich mienia oraz zalecono szczególną obserwację osób wywodzących się z małżeństw mieszanych, które posiadały status Aryjczyków na mocy wcześniejszych rozporządzeń. Następnego dnia rozkaz ten został podany przez radio, dzięki czemu tysiące Żydów ukryło się lub uciekło⁵⁸.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 44–48.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 42.

⁵⁸ M. Michaelis, *op. cit.*, s. 351.

Włosi mieli jednak w sprawach żydowskich już niewiele do powiedzenia. Do państwem Mussoliniego zostali skierowani specjaliści z SS, którzy rozpoczęli prześladowania Żydów, wysyłanych do obozów koncentracyjnych. W swoich działaniach naziści nie kierowali się bynajmniej włoskim prawem, ale ustawodawstwem norymberskim obowiązującym w Trzeciej Rzeszy, które było dużo ostrzejsze od rozwiązań faszystowskich⁵⁹.

Grupa rasistów pod kierunkiem Preziosiego nie chciała jednak zostawać w tyle za nazistami i na swoim ostatnim posiedzeniu 16 IV 1945 Wielka Rada Faszystowska przyjęła, pomimo długiego oporu Duce i innych członków władz Salò, projekt prawa rasowego autorstwa Preziosiego, którego celem było wzmocnienie polityki rasowej⁶⁰. Uchwalone przez faszystów środki antyżydowskie były dokładną kopią rozwiązań nazistowskich, ale na szczęście nie wyrządziły już nikomu szkody.

* * *

Mussolini nie był antysemitą⁶¹, ale wykorzystywał rasizm do własnych politycznych celów – umocnienia sojuszu ideologicznego z Rzeszą i złamania oporu kolejnej grupy w społeczeństwie włoskim. Rasizm nie został Włochom narzucony przez Trzecią Rzeszę i do czasu powstania Włoskiej Republiki Społecznej naziści nie mieli możliwości ingerencji w działania faszystów w tym obszarze.

Ustawodawstwo włoskie, pomimo iż było wzorowane na ustawodawstwie norymberskim, było w swoich rozwiązaniach o wiele mniej radykalne, również w kwestii definicji Żyda i małżeństw mieszanych. Duża liczba wprowadzonych wyjątków aryzyjnych osłabiła znacznie zasięg jej oddziaływania.

Naziści, którzy entuzjastycznie powitali wprowadzenie polityki rasowej przez Mussoliniego⁶², zaczęli bardzo szybko wyrażać niezadowolenie z rozwiązań włoskich w tym zakresie. Niemcy uważali, że rozwiązania te są cząstkowe i nie spełnią swojego głównego celu – ochrony rasy.

Wprowadzenie polityki rasowej napotkało silny opór Kościoła i społeczeństwa włoskiego, co niewątpliwie wpłynęło na przyjęcie mniej radykalnych rozwiązań w tej kwestii, a pomoc udzielana Żydom hamowała negatywne skutki wynikające z ustawodawstwa rasowego.

Niezależnie od tego, że ustawodawstwo włoskie było dużo łagodniejsze, a prześladowania Żydów nie były tak intensywne jak w Trzeciej Rzeszy, należy jednak fakt jego wprowadzenia jednoznacznie ocenić negatywnie.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 353 i n.

⁶⁰ G. Cardosi i in., *op cit.*, s. 47–48; M. Michaelis, *op cit.*, s. 405–406.

⁶¹ Wskazówką jest zapisek Ciana, który 23 VI 1942 notuje słowa Mussoliniego: „Jak wszyscy Włosi jestem rzymskim katolikiem i nie sądzę, by teorie Rosenberga miały jeszcze powodzenie po skończonej wojnie”, G. Ciano: *Pamiętniki 1939–1943*, Warszawa 1991, s. 401.

⁶² R. Pommerin, *op cit.*, s. 647; M. Michaelis, *op cit.*, s. 167.

„MISCHEHEN” IM FASCHISTISCHEN ITALIEN (1938–1945)

Zusammenfassung

Der Verf. bespricht das Verhältnis der faschistischen Bewegung zum Problem der Ehen von Personen jüdischer Abstammung mit den Italienern. Die Problematik wurde im sozial-politischen Kontext dargestellt.

Zuerst wird das Verhältnis der faschistischen Bewegung zu den Juden vor 1937 besprochen. Dann wird die Lage der jüdischen Bevölkerung Italiens vor dem 14. Juli 1938 besprochen. Es werden solche Elemente berücksichtigt, wie: Integrationsgrad der Juden mit der italienischen Gesellschaft, Rechtslage der Juden, demographische Daten, Zahl der Mischehen.

Ein weiteres Problem ist die Evolution der faschistischen Anschauungen zu den Rassefragen sowie zum Problem der Mischehen. Es wird dann das Faschistische Manifest erörtert, das die antisemitische Politik Mussolinis einleitete, sowie die am 6. Oktober 1938 durch den Großen Faschistischen Rat angenommenen Beschlüsse zur Rassefrage und zu den Juden sowie das Dekret *Über den Schutz der italienischen Rasse* vom 17. November 1938.

Es werden auch Kontroversen geschildert, die um das Rassenschutzgesetz entbrannten sowie der Streit, der zwischen Vatikan und den Faschisten nach der Einführung dieses Gesetzes ausbrach. Es werden auch die Meinungen der Nationalsozialisten zu diesem Gesetz berücksichtigt. Der letzte Teil des Aufsatzes ist dem Mischehenproblem in der Republik Salo gewidmet.

Übersetzt von Wojciech Kunicki